

ДРАГИША ЖИВКОВИЋ – МОДЕРНИ КЛАСИК

(*Књижевни теоретичар, стилистичар, историчар и компаративиста Драгиша Живковић*. Мило Ломпар, Ненад Николић (ур.). Београд: Филолошки факултет, 2015, 305 стр.)

Поводом настанка везан за јубилеј – стогодишњицу рођења Драгише Живковића, зборник *Књижевни теоретичар, стилистичар, историчар и компаративиста Драгиша Живковић*, који су уредили Мило Ломпар и Ненад Николић, а објавио београдски Филолошки факултет, резултат је истраживања спроведених у оквиру пројекта *Проучаваоци књижевности у српској култури друге половине двадесетог века* и плод интернационалне и интеринституционалне сарадње. Наиме, стручњаци из области науке о књижевности и науке о језику, са Филолошког факултета Универзитета у Београду, Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу, Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци, Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, односно Института за књижевност и уметност у Београду и Филолошке гимназије у Београду, служећи се различитим приступима и из различитих аспеката расветлили су доприносе Драгише Живковића проучавању теорије и историје српске књижевности и језика, при чему су тежишта Живковићевих истраживања истакнута у самом наслову зборника, кроз попис дисциплина у којима је овај професор Филозофског факултета у Сарајеву и Филозофског факултета у Новом Саду, лектор за стилистику и теорију књижевности на Филозофском факултету у Београду, члан редакције *Умјетности ријечи* и уредник *Зборника Мајице српске за књижевност и језик* оставио неизбрисив и непроцењив траг, а то би биле: теорија књижевности, стилистика, историја књижевности и компаративистика.

Објављен тачно шест деценија након појаве првог издања *Теорије књижевности* Драгише Живковића (Народна књига, Београд, 1955), зборник *Књижевни теоретичар, стилистичар, историчар и компаративиста Драгиша Живковић* отварају радови посвећени Живковићевим књижевнотеоријским истраживањима, али и *Теорији књижевности*, као уџбенику који је деценијама обликовао знање о књижевности и усмеравао начин упознавања са основним појмовима и методама науке о књижевности, у оквиру средњошколске/факултетске наставне праксе, али који уједно и данас, у ситуацији битно измењених методолошких полазишта у оквиру књижевне теорије, наставља да врши исту функцију, о чему сведочи најновије издање овог приручника из 2014. године. Иницијални текст Ива Тартаље *Рад Драгише Живковића на теорији књижевности* систематичан је и прегледан приказ Живковићевих књижевнотеоријских проучавања, почевши од *Теорије књижевности* (1955), *Ријма и џесничког доживљаја* (1962), те књига *Од Вука до Андрића* (1965) и двотомног *Проучавања књижевног дела* (1982, коауторски са Драгољубом-Драганом Недељковићем), све до „круне целокупног рада Драгише Живковића у области књижевне теорије“, коју, по мишљењу Ива Тартаље, представља Живковићево уређивање *Речника књижевних џермина* (1985). Поред релевантног упућивања на рецензију коју је, поводом београдског издања *Теорије књижевности* Драгише Живковића написао Зоран Гавриловић, а у складу са којом се појавило измењено, сарајевско издање Живковићевог уџбеника 1961. године, најинтригантнији одељак рада Ива Тартаље представља документован опис ангажмана Драгише Живковића

у области лексикографије – четрнаест година дугог труда овог научника око израде *Речника књижевних њермина* (у којем је обрађено хиљаду пет стотина термина и у чијој реализацији је учествовало стотину сарадника), као и околностима које су претходиле овом подухвату, а које пружају увид како у прилике у српском издаваштву, тако и у комплексност координисања дугорочним пројектима од капиталног значаја за српску науку о књижевности и српску културу уопште. Детаљна, обимна и изузетно информативна, студија Драгана Драгомировића *Теорија књижевности Драгише Живковића и савремена књижевна теорија*, поред упознавања са историјатом уџбеничке литературе из области теорије књижевности у Срба (од *Теорије књижевности* Петра Пере Ђорђевића из 1892. године, све до претече Живковићевог приручника – књиге *Теорија књижевности и анализа њисмених састава* Катарине Богдановић и Паулине Лебл-Албала, из 1923. године), те позиционирања *Теорије књижевности* Драгише Живковића у овај низ (имајући у виду како претходнике, тако и Живковићеве савременике и ауторе потоњих *Теорија књижевности*), Драган Драгомировић успоставља важну дистинкцију између теорије књижевности (какво је било, на иманентном приступу књижевном делу засновано поимање ове дисциплине, у време Живковићевог бављења науком о књижевности) и савремених књижевних теорија, које се темеље на интер-/мулти-/трандисциплинарном приступу књижевним и културним феноменима. Статусу народне књижевности у *Теорији књижевности* Драгише Живковића, тј. коришћењу примера из народне поезије за илустрацију стилских фигура/метричких и версификацијских одлика књижевних дела, односно Живковићевом бављењу класификацијом усменог стваралаштва на родове и врсте посвећен је текст Снежане Самарције *Усмено њесништво* у *Теорији књижевности Драгише Живковића*. Поред уочених и образложених недостатака Живковићевог уџбеника: изостављања извора при навођењу одломака народних умотворина, што је „током деценија (...) постало манир при изради уџбеника и читанки, намењених ученицима основних и средњих школа“, као и механичког пресликавања поделе књижевних родова писане књижевности на област усмене књижевности (проблеми класификације и терминологије), Снежана Самарција истиче заслуге Драгише Живковића у оцени вредности усменог стваралаштва као литерарног феномена и као класичне вредности књижевности на српском језику, тј. класике српске књижевности (*Класик о класици*), коју ће Живковић сагледати, уједно, у компаративном контексту, као оригинални допринос српске књижевности „општој европској књижевности“.

Питањима периодизације српске књижевности, историје српске књижевне критике, али и појединим стилским формацијама, попут романтизма, као тежиштима вишедеценијских научних преокупација Драгише Живковића, посвећен је, у зборнику *Књижевни њеоретичар, сѝилистичар, историчар и комѝарѝиста Драгиша Живковић*, више од једног рада. Тако, проблеми периодизације (српске) књижевности у научној визури Драгише Живковића, анализирани су у текстовима Јована Попова (*Погледи Драгише Живковића на ѝериодизацију исторѝије књижевности*) и Бојане Стојановић Пантовић (*Периодизација срѝске књижевности XVIII–XX века у тумачењу Драгише Живковића*). Тумачећи Живковићев текст *Теоријски нацрт за исторѝјскокњижевну ѝериодизацију*, настао пре тачно пола века, 1965. године, Јован Попов разјашњава Живковићев гест термилошке диверсификације – увођења дистинкције између књижевноисторијских и историјскокњижевних проучавања, као што, уједно, анализира и Живковићево суптилно разликовање појмова попут периода (епохе), правца, покрета и школе, задржавајући се, у завршном сегменту рада, на (не)адекватности периодизацијске одреднице на којој је, у сагледавању генезе српске књижевности, инсистирао Драгиша Живковић – појму бидермајера (Biedermeier). Ауторка студија посвећених периодизацији српске књижевности

од предромантизма до модернизма, објављених у обе огледне свеске *Теоријско–историјског прегледа компаративистичке терминологије код Срба* и монографији *Рационализација модернизма*, и ауторка одредница *Период, књижевни и Периодизација, књижевна у Прегледном речнику компаративистичке терминологије у књижевности и култури*, Бојана Стојановић Пантовић, у раду *Периодизација српске књижевности XVIII–XX века у тумачењу Драгише Живковића*, поступком анализе у наслову истакнутог Живковићевог „програмског текста“, указује на актуелност схватања Драгише Живковића о интерференцији књижевних стилова и поетика, те о атипичном, дисконтинуираном, убрзаном развоју српске књижевности, истовремено истичући функционалност и узоритост (одрживост у актуелном тренутку науке о књижевности) Живковићеве периодизацијске схеме, предложене још седамдесетих година XX века.

Живковићевом континуираном бављењу питањима историје српске књижевне критике посвећени су прилози Воја Ковачевића (*Књижевнокритички основи Драгише Живковића*) и Милана Алексића (*Драгиша Живковић као историјар српске књижевне критике*). Већи по обиму и интерпретативним дометима, текст Милана Алексића, у уводном делу пружа увид у типове научних издања која је Драгиша Живковић посветио овј проблематици, почевши од монографије *Почеци српске књижевне критике (1817–1860)*, из 1957. године (проишле из истоимене Живковићеве докторске дисертације), преко појединачних чланака и есеја, насталих у периоду од готово три деценије, тј. од 1966. до 1992. године (*На његовим консолидацијама (Од Вука до Светозара Марковића)*, 1966, *Поетика Богдана Поповића*, 1972, *Ђура Даничић и српска филолошка критика*, 1981, *Дезинтеграција реализма у српској књижевности*, 1977, *Модерно схватање књижевне критике у српској књижевности крајем XIX века*, 1992), све до учешћа Драгише Живковића у настајању едиције *Српска књижевна критика* Института за књижевност и уметност, да би, у средишњем делу Алексићеве студије свестрано био расветљен труд Драгише Живковића око одређења зачетка српске књижевне критике. Везивање тренутка настајања књижевне критике у Срба за 1817. годину и *Другу рецензију србску* Вука Стефановића Караџића (побијање тезе Живојина Бошкова о Вуковој критици Видаковићевог *Усамљеног јуноше* из 1815. године као о првој књижевној критици и додељивање овом тексту статуса лингвистичке анализе), те улазак у полемику са становиштима Ђура Гавеле и Јована Деретића о З. Орфелину и Д. Обрадовићу као зачетницима српске књижевне критике (Живковићево благо кориговање властитог полазишта, али задржавање иницијалне године – 1817. и кључне фигуре – Вука Стефановића Караџића), предочени су, у интерпретативној визури историјара српске књижевне критике, као узбудљиво књижевноисторијско штиво, док завршни део Алексићеве студије расветљава Живковићево тумачење улоге и значаја крупних фигура српске књижевне критике – Богдана Поповића и Љубомира Недића. Вредновање, са становишта постколонијалне критике, везивања књижевноисторијске и компаративистичке методе Драгише Живковића за Гетеов појам *Weltliteratur*, те деконструисање биполарних типологија карактеристичних за Живковићево поимање српске књижевности XIX века, поготово такве формативне стилске формације, какав је био романтизам и анализа еманципаторске идеје водиле (о стварању оригиналне националне књижевности), која је обележила овај период, у раду Владимира Гвоздена *Између индустријализације и еманципације: неколико напомена о компаративистичком методу Драгише Живковића*, врхуни у запажању фигуре помирења/укрштаја, као инхерентне књижевноисторијској и књижевнокритичкој поетици Драгише Живковића, у којој су спојени „елемент[и] наслеђа позитивизма са духовно-историјском методом и снажн[а] парадигм[а] генетско-контактне компаративистике са типолошким истраживањима“.

Једна од кључних фигура антипозитивистичке побуне и један од значајнијих заговорника стилистичке критике у српској науци о књижевности, Драгиша Живковић, према запажањима Милоша Ковачевића (*Драгиша Живковић као лингвостилистичар*), како у невеликим енциклопедијским одредницама, тако и у обимнијим књижевнотеоријским прегледима, остаје непрепознат као стилистичар. Ову Ковачевићеву примедбу на волшебан начин употпуњује изостанак „стилистичке“ компоненте у насловној конструкцији зборника *Књижевни теоретичар, стилистичар, историчар и компаративиста Драгиша Живковић*, будући да одређење „стилистичар“, које се нашло на првој страни и у уводној речи (*Реч њре*), није одштампано на корицама зборника (на којима наслов гласи *Књижевни теоретичар, историчар и компаративиста Драгиша Живковић*). Ипак, детаљним тумачењима Живковићевих теоријских написа о стилистици и Живковићевих лингвостилистичких анализа (анализе стилогених фонема у поезији Лазе Костића и Ђуре Јакшића, морфостилема и стилогених морфема у поезији Бранка Радичевића, лексостилема и стилогених лексема у поезији Ђуре Јакшића, те стилогености синтаксичких јединица – синтагми и реченица – прозе Иве Андрића и стилематичности целине уметничког дискурса поезије Војислава Илића и Ђуре Јакшића), Милош Ковачевић убедљиво сведочи о нужности ревалоризације Живковићевог стилистичког умећа тумачења књижевних дела, нужности садржаној, евидентно, и у уредничкој вољи и чину насловљавања зборника, без обзира на невелики штампарски пропуст. Прилог разматрању периодизације српске књижевности Драгише Живковића, али из угла развоја српског књижевног језика, понудио је Александар Милановић, у тексту *Драгиша Живковић као историчар српског књижевног језика*. Предочавајући степен корелације историјскокњижевне периодизације Драгише Живковића и етапа у развоју српског књижевног језика које су учили Борис Унбегаун и Никита И. Толстој, Милановић разматра Живковићеве периодизацијске конструкте *Досијејево доба* и *Вуково доба*, граничне године ових периода, језичке и стилскопоетичке норме заступљене у њима, указујући на Живковићево иновативно разумевање односа Вука Стефановића Караџића и Доситеја Обрадовића.

Студије Драгише Живковића посвећене Доситеју Обрадовићу, у прегледном, систематичном и занимљивом тексту *Драгиша Живковић о делу Доситеја Обрадовића* анализирао је Драгана Грбић. Разврставши прилоге Драгише Живковића посвећене Доситеју Обрадовићу у три скупине: књижевноисторијске, компаративистичке и књижевнотеоријске, Драгана Грбић расветлила је Живковићево схватање односа између Доситеја Обрадовића и Вука Стефановића Караџића, Живковићеву анализу одређених теоријских појмова (попут топоса *Locus Amoenus*) на примеру Доситејевих књижевноуметничких остварења, да би у одељку *Заљубљени Досијеј* указала на мање познате Живковићеве чланке *Досијеј и жене* и *Досијеј Обрадовић и српска химна*, у којима је, откривши Доситеја као човека чувствителног срца и повезавши Доситејеву љубав према Софији Теодоровић са мотивом љубави према отаџбини, Живковић, заправо, прибегао херменеутичком поступку стапања хоризоната и проговорио из перспективе савремености, актуелности (кроз укључивање у дебату око промене химне) и неизбежног ангажмана. Полазећи од преписке Мартина Хајдегера и Емила Штајгера, у којој је посебна пажња била усмерена на тумачење последњег стиха једне Мерикове песме, Мило Ломпар, у студији *Стерија као камен искушења*, расветљава предности и ограничења Живковићеве стилистичке анализе поезије Јована Стерије Поповића и Едварда Јанга (*Бидермајерски усамљеник Стерија*), са посебним задржавањем на анализи последњег стиха Стеријине песме *Човек* „Ал’ је на земљи престао сушт бити род човечиј““. Фаворизовање стилистичке критике и инсистирање на обележјима бидермајера, пренебрегавање

подстицаја карактеристичних за биографизам и историју идеја, условили су да Драгиша Живковић овај Стеријин стих протумачи у космолошкој уместо у антрополошкој равни, при чему се Стеријино „Ал“ препознаје у завршном сегменту текста Мила Ломпара – кроз увиђање предности оних приступа који су почивали на (под)разумевању аутономије књижевности наспрам савремених, на студијама културе заснованих испитивања, која се све више удаљавају од тумачења књижевних дела и њима иманентних стилскопоетичких обележја. Полазећи од „сталне двострукости“ драмског дискурса и служећи се паровима бинарних опозиција (текст: сцена, дидактизам: историзам), Зорица Несторовић, пишући *О доприносу Драгише Живковића истраживањима развоја српске драме и позоришта у XIX веку*, с једне стране, детаљно предочава зачетке развоја драме у (новој) српској књижевности, као што, са друге стране, указује на значај метакритичких опсервација Драгише Живковића о књижевнокритичким написима епохе романтизма, подсећајући уједно на вредност Живковићеве атрибуције чланка *Позориште, народне позориште, српско народне позориште* (1837) Јовану Суботићу (а не, како се до тада мислило, Теодору Павловићу), што је омогућило повезивање дистинкције између народњег/националног (Nationaltheater) и народног (Volkstheater) позоришта, у овом програмском тексту српског романтизма, са доцнијим Суботићевим разликовањем народних (Volkslieder) и националних (Nationalieder) песама. Посредством реактуализације истраживања која је Драгиша Живковић спровео у монографији *Почеци српске књижевне критике (1817–1860)*, Зорица Несторовић јасно је истакла нужност интегрисања резултата Живковићевих анализа у будућа разматрања историје српске драме и историје српског позоришта. Запажањима Владимира Гвоздена о заслугама Вука Стефановића Караџића у формирању српске националне књижевности и изградњи модерне српске нације блиска су (у домену историје књижевности идентична, али у виђењу процеса изградње нације знатно опрезнија) гледишта Тамаре Љујић, изнета у раду *Живковићев љућ ка Вуку као оснивачу српске националне књижевности*.

Допринеси Драгише Живковића проучавању романтизма у српској књижевности расветљени су у неколиким радовима. Тако, комплексност романтизма као стилскоформацијског феномена и Живковићево плодотворно разумевање свих „токова и ликова српског романтизма“ предмет су анализе текста *На обалама и у меандрима српског романизма: видокрузи Драгише Живковића* Татјане Јовићевић, док Живковићев антипозитивистички преврат и отклон од биографизма/социологизма Павла Поповића и Јована Скерлића, као и тумачење поезије Лазе Костића и Костићевог схватања песничке уметности у научном опусу Драгише Живковића представљају предмет тумачења Радивоја Микића у тексту *Живковићево схватање романизма у српској књижевности*. Једна од кључних естетичких и поетичких категорија романтизма у европским оквирима, али и категорија коју је Драгиша Живковић препознао у књижевноуметничком стваралаштву Лазе Костића – романтичарска иронија, анализирана је у раду Душка Бабића *Драгиша Живковић као љумач романтичарске ироније Лазе Костића*. На савременост методолошких полазишта у књижевноисторијским истраживањима Драгише Живковића указао је Ненад Николић. Скретањем пажње на примедбе, које је Драгиша Живковић у студији *Трохеј или јамб Бранка Радичевића* (1961) изнео поводом Кашаниновог (*Између орла и вука* (Бранко Радичевић)) схватања језика и стила Бранка Радичевића, Ненад Николић упућује на Живковићево поимање разлике између *историјских дела и историјских индустријских дела*, односно о разумевању потребе раздвајања контекста у којем књижевна дела настају и контекста у којем се она перципирају и вреднују, чиме је омогућено, у овом тренутку, сагледавање Драгише Живковића

као претече естетике рецепције и савремене, (пост)класичне херменеутике. Живковићева склоност тумачења књижевних дела на фону контекста којем она изворно припадају садржана је већ у наслову студије *Ђура Јакшић и његова доба* (1982). И ову студију протумачио је Ненад Николић (*Полемике Драгише Живковића о стиловима Бранка Радичевића и Ђуре Јакшића*), указавши на Живковићев поступак доказивања присутности хиперболичког стилског комплекса у другој половини XIX века, при чему је Драгиша Живковић, како у анализи успешних и вредних остварења (поезије Бранка Радичевића), тако и у интерпретацији књижевних дела незнатнијег квалитета (прозе Ђуре Јакшића), остао доследан поступку разумевања књижевних дела у зависности од „контекста доба“ у којем су настала. Идентично методолошко полазиште употребио је Драгиша Живковић, како је показала Ана Живковић у тексту *Српска реалистичка његова у контексту европске његове традиције*, и у разумевању прозе Лазе Лазаревића и њених генетско-контактних веза са tzv. „италијанским“ новелама нобеловца Паула Хајзеа. Ана Живковић описала је уједно и Живковићеву ревалоризацију стваралаштва Јована Грчића Миленка, издвајање припевака и слика са тематиком из граничарског живота Илије Вукићевића и њихово повезивање са романтичарско-реалистичком прозом Проспера Меримеа, те укључивање типа хвалисавог војника прозе Симе Матавуља у плаутовско-теренцијевску традицију, али и поимање утицаја Арноа Холца, Јоханеса Шлафа и Салтикова-Шчедрина на прозу Радоја Домановића, односно утицаја идеја Ж. Ж. Русоа (посредством Чернишевског, Доброљубова и Писарева) на мисао о књижевности и друштву Светозара Марковића, чиме је расветљена вишеструкост, иновативност и поузданост компаратистичког метода Драгише Живковића, тј. умешност сагледавања књижевности српског реализма у оквирима европске литерарне традиције.

Разматрајући Живковићев акт историографског ревизионизма, као у бити модернистичког геста смене скерлићевског модела и скерлићевске научне „оптике“, Часлав Николић, у тексту *Ревизија књижевноисторијског поимања краја 19. века у радовима Драгише Живковића о заснивању модерне српске књижевности*, понудио је тумачење „историзованог модернизма“ Драгише Живковића, као саморазумевајућег модернитета и „квалитета перманентне разлике положене у историјско писмо српске науке о књижевности“, али не само „квалитета разлике у односу на Скерлића, него разлике којом 20. век помера себе у односу на себе“. Као квалитет ревизионистичке разлике и самопревазилажења живковићевског књижевноисторијског писма може се разумети одлука Драгише Живковића, који се претежно бавио књижевношћу XIX века, да интерпретативно захвати пеништво српске модерне (*Вече на шкољу* Алексе Шантића и *Мојив уседелице у његовој Вељка Пејровића*), о чему је писано у завршном раду зборника *Драгиша Живковић и српска модерна* Горане Раичевић.

Године 1964, тачно пола века након смрти Јована Скерлића, како је подсетио Часлав Николић, Драгиша Живковић је, у студији *Скерлићева модела нове српске књижевности на његовој периодици*, поставио више него значајно питање „шта је од Скерлићеве периодизације нове српске књижевности и данас научно актуелно и научно одрживо?“. Настао тачно стотину година након рођења Драгише Живковића, зборник *Књижевни његовичар, стилистичар, историјар и комјаристичар Драгиша Живковић*, рекло би се, имао је за циљ да пружи одговоре на питање о актуелности и(ли) одрживости метода и резултата истраживања самог Драгише Живковића. Расветливши, из различитих аспеката, вредност књижевнотеоријских, стилистичких, књижевноисторијских и компаратистичких проучавања Драгише Живковића, презентованих научној јавности како у (об)лику парцијалних анализа, тако и у

виду великих синтеза, прилози публиковани у овом зборнику, уз мноштво нових опсервација изнетих поводом опуса Драгише Живковића, потврдили су, сигурно и зналачки, објективно а не свечарски и удворички, статус Драгише Живковића као модерног класика српске науке о књижевности.

Мсп Милица В. Ђуковић
Институт за књижевност и уметност
Краља Милана 2, 11 000 Београд, Република Србија
tiskicvet38@gmail.com

UDC 821.163.41.09(049.32)

КЛОПКЕ РАЗЛИЧИТИХ СВЕТОВА

(Светозар Кољевић. *Између завичаја и туђине*.
Нови Сад: Академска књига, 2015)

Мудро и промишљено сачињене књиге успевају да већ и насловом и поднасловима много тога саопште и наговесте читаоцу. Тако наслов најновије књиге Светозара Кољевића, *Између завичаја и туђине* (Академска књига, Нови Сад, 2015) упућује на основни тон и свепрожимајућу атмосферу књижевних дела о којима је у књизи реч. Тај тон је превасходно тон чежње за изгубљеним завичајем, остварен у сасвим одговарајућој атмосфери изгнаничке меланхолије. Наслови двају делова који творе целину ове студије, такође су изузетно речити: прва група текстова окупљена је под насловом *У историјском памћењу*, друга под одредницом *У савременом расејању*. Историјском памћењу окренута су дела канонизованих великана, Милоша Црњанског и Ива Андрића, новијих класика Добрице Ћосића, Милорада Павића и Светлане Велмар Јанковић, али и помало заборављених или скрајнутих писаца попут Исака Самоковлије, Жака Конфина и Хајима Давича. Савременом расејању припадају Макс Еренрајх, Ранко РISOјевић, Елеазар Папо, Милован Данојлић, Давид Албахари, Владимир Јокановић и Владимир Тасић. На први поглед, рекло би се да је први део књиге окренут прошлости, а други садашњости; није, међутим, тако, или није сасвим тако, пошто и један и други део окретањем ка прошлости настоје да боље и потпуније осветле садашњост. Ово последње, уосталом, и јесте један од основних задатака које књижевност себи поставља; тај задатак, природно, на себе преузима и свако озбиљније тумачење литературе.

Интернационална тема, као кључни теоријски термин на коме је заснована Кољевићева студија, поседује неколико слојева значења. На површинском нивоу, тај термин означава мешање и преплитање различитих култура у нивоу фабуле; на оном нешто дубљем, њихово међусобно неразумевање, сударање и сукобљавање; на оном најдубљем, „интернационална тема“ је еуфемизам за претешку, неизлечиву тугу и јад бездомности, искорењености, носталгије за коју нема лека ни уточишта, јер не постоји место коме би се онај ко је притиснут таквом тугом могао вратити. *Клопка* је реч којом се у овој књизи више пута дочарава егзистенцијална ситуација таквог појединца. Клопка је, за многе од ликова о којима је овде реч, и сам живот – али се то у туђини још боље види и снажније, болније осећа. Босна је, у